

24.92x29.03	1	2	עמוד	הארץ - תרבות וספרות	03/02/2023	84850955-4
ים ואנשים בשלהי התקופה העוסמאנית - מאת אבנר וישניצר - 25910						

סיפור שמתחיל במגדל השעון ביפו

במגדלי השעון העותמאניים ניצבו כמה שעונים: גם שעון שהורה את "אלפרנדה סעאת", שעון אירופי המבוסס על הזמן הממוצע, וגם שעון שהצביע על "אלטורקה סעאת", שעון המבוסס על שני מחזורים של 12 שעות מהשקיעה. אבנר וישניצר כתב ספר מרתק על ריבוי מערכות הזמנים תחת השלטון הטורקי ועל נזילות הגבולות שהפרידו בין הגדרות הזמן השונות

מנשה ענזי

היו זמנים: על שעונים ואנשים בשלהי התקופה העותמאנית, מאת אבנר וישניצר, תירגם מאנגלית עידן בריר, הוצאת מאגנס, 2022

כיכר השעון ביפו צילום: עופר וקונין

בשנת 1901 חגגו 25 שנה לעלייתו לשלטון של הסולטאן העותמאני עבדול חמיד השני, ובערים שונות ברחבי האימפריה החלו מתכננים הקמת מגדלי שעון לכבודו. גם בארץ ישראל של אותם שנים הוקמו מגדלי שעון בערים מרכזיות, כמו יפו, ירושלים, צפת וחיפה. אבנר וישניצר פותח את ספרו החדש "היו זמנים" במגדל השעון ביפו, הניצב עד היום במרכז העיר. אבל סיפורו של המגדל הירושלמי, שבו דן וישניצר במחקר אחר, מעניין אף יותר: מגדל זה נחנך ב-1907 ועמד על תלו עד 1922, אך נהרס בידי המושל הבריטי בגלל "כיעורו". מגדל אלטרנטיבי שהוקם בסמוך נהרס ב-1935. באותו הזמן הקימו בני היישוב היהודי הישן את שעון השמש המתנוסס עד היום בפתח בית הכנסת זהרי חמה בסמוך לשוק מחנה יהודה בירושלים.

הצבת השעונים בירושלים וכיפו זה מול זה מאפשרת לנו לראות כיצד תכנון הזמן והצגתו במרחב הציבורי היו כלי מאבק בין יישויות פוליטיות ודלק מהמאבק התרבותי ליצירת זמן אחיד ולהכפפת המרחב לסדר זמן חדש ומקיף בשלהי ימי האימפריה העותמאנית. זמן אינו טבעי, נייטרלי, שקוף, מוכר ואינטואיטיבי, למרות שהוא מתחפש לכהן, אלא מערכת שנוצרת בידי שחקנים וחברות שונות כדי לקדם מטרות פוליטיות ואידאולוגיות.

ואמנם וישניצר מדגיש בכותרת המשנה של ספרו כי הוא עוסק ב"שעונים ואנשים", וביטוי יפה לקשר שבין האדם לשעונים בסוף התקופה העותמאנית מופיע בנבולה הקלאסית של הסופר הטורקי אהמט המדי סנפינר "המכון לכיוון שער הים". בספר מרתק זה השעון הוא מטונימיה של האדם. כפי שכותב סנפינר (בתרגום משכיל ליהישרון, הוצאת שוקן): "השעונים אם ייצו או לא... מתאימים את מהלכם לאופיים של בעליהם, למצב חיי הנישואים שלהם ולעמדותיהם הפוליטיות... השעון הוא שותפו של האדם לסודותיו הכמוסים, מלווה את הדופק במפרק ידו, נוטל חלק בהתרגשות שגואה בחזהו. בקיצור מתחמם מחומו ופועם עם לבו".

בניגוד לטענה שזמן השעונים המערבי נכפה על תושבי המזרח מציג וישניצר בספרו תיאור מעניין ומורכב של התפתחות הזמנים והשעונים משלהי המאה ה-18 ועד ראשית המאה העשרים כמהלך שהיו שותפים לו גם אנשי שלטון מהמרי כזו האימפריאלי וגם עירונים וחברות שונות מהמרכז ומהפרובינציות השונות. הוא מוכיח כי לא היה זה מהלך חד-כיווני של קירמה שהולך באופן לחברה מערבית ומודרנית אלא מהלך רב-שכתי תי ומורכב של "תרבות זמן" מגוונת שבה שימשו שעונים מכניים יחד עם שעות זמניות (או שעות עונתיות) בעת ובעונה אחת. על מגדלי השעון שבהם פתחנו ניצבו כמה שעונים: גם שעון שהורה את "אלפרנדה סעאת", שעון אירופי המבוסס על

עומתמאנית לא רק במרכזים המוסלמיים אלא גם בקהילות היהודים או הנוצרים. וישניצר מקדיש את הפרקים הראשונים לדיון מרחיב דעת על הזמן שנקבע במשך מאות שנים באימפריה על-פי זמני התפילות המוסלמיות ועל תפקידו של המוקת (קובע הזמן) ל"סינכרון עם השמים", כהגדרתו הקולעת של ריינווד קינג. דבריו של אהמט המדי סנפינר על תודעת הזמן המוסלמית המוקדמת, שעליהם מסתמך וישניצר, ממחישים זאת היטב: "קולו של השעון היה כקולם של מי טהרה... מצד אחד הוא קבע את סדר המשימות היומיומיות, ומצד האחר הוביל אותנו בדרך ישרה וטהורה אל האושר הנצחי והנכסף". דומני שמחשבה מתוך עולמן של הקהילות הלא-מוסלמיות בשלהי האימפריה העותמאנית יכולה לאפשר לנו לחשוב כיצד השעון הנייטרלי המאוחד איפשר או איתגר את הזמן המקודש המוסלמי, היהודי או הנוצרי, וכיצד התמודדו עם האתגר התיאולוגי של ניתוק בין שמים לארץ.

בעולם המחקר בעברית יש ספרות רבה על ההיסטוריה היהודית וההיסטוריה המערבית. דווקא ההיסטוריה של האימפריה העותמאנית, שהשפיעה רבות על דמותו של המרחב הארץ ישראלי ועל מדינת ישראל, זוכה לתשומת לב מחקרית מעטה בשפה העברית ולכן ספרו של וישניצר כה חשוב. התרגום היפה של עידן בריר מאפשר למשכיל המעי מעניין לקרוא באופן שוטף וזורם את הספר, עם שיטת התעתיק המסובכת, שנומקה בלמדנות רבה בפתח הרבר, מקשה לפרקים. לסיים, טוב עשתה הוצאת מאגנס שראגה לתרגום ספרו המצויץ של וישניצר, שראה אור לפני כשבע שנים בשפה האנגלית, לטובת שוחרי הספר העברי ולהרחבת הידע על הזמן והמרחב שבתוכו אנו חיים.

ברברים חסרי ערך" שלא נכללו בספרי הלימוד ומי זכירות ארמון הסולטאן נזעקה למחות נגד הסטייה מהתוכנית המוכתבת. וישניצר מראה כיצד השימוש בשעון כפוסק במשמעות המרחב והאוכלוסייה ניכר גם בצעדים שנקטו השלטונות העותמאניים לאכוף את הסדר והמשמעת בשעות הלילה. בדיווח משטרתי מ-1913 מסופר על אירוע שבו הוזעקה המשטרה בעיר אדנה למועדון לילה כדי לאכוף את האיסור על מכירת אלכוהול ונגינת התזמורת לאחר השעה שתיים אלטורקה (שעתיים לאחר השקיעה). רב סרן שוקי השתו, מפקד כוח הוֹנְדְרִימִה המקומית, מחה נגד השוטרים: "אני אשתה עד הבוקר. מי יע צור אותי?" והמשטרה נאלצה להפעיל כוח בכדי לפזר את התזמורת ולהפסיק את שתיית האלכוהול. הזמן האחיד והברור איפשר לרשויות לסמן קו גבול בין המותר לאסור במרחב העירוני הלילי. זהו גם חלק מ"כיבוש המרחב" העירוני שאותו ניתחה ההיסטוריונית זינפ צ'ליק. הכתובת על מגדל השעון עון באדינה מבהירה זאת היטב: "נרמה כי זהו השעון שמצלצל, אך למעשה זו קריאתה של הממשלה".

ספרו של וישניצר נסמך על ספרות מרשימה של מקורות ומחקרים בשלל שפות וממגוון של ארכיונים והוא מגוון מבחינת סוגי המקורות – רשמיים, אישיים, דוגמת מכתבים ויומנים, ספרות ושירה, תמונות ועוד – ולמרות זאת הוא נגיש ומרתק. עם זאת, כהיסטוריון של היהודים במי רחב המוסלמי המודרני הייתי שמח לדעת כיצד השלטת הזמן הממוצע והאחיד ברחבי האימפריה השפיעה לא רק על תושבי הרוב המוסלמי אלא גם על היוונים, הארמנים והיהודים. מחקר המשך כזה יוכל לתרום לדיון המחקרי המתרחב בניסיונות של האימפריה המאוחדת ליצור סולידריות אזרחית

הזמן הממוצע, וגם שעון שהצביע על "אלטורקה סעאת", שעון טורקי המבוסס על שני מחזורים של 12 שעות מהשקיעה. ריבוי מערכות הזמנים מצביע על "ריבוי חלופות תרבותיות תקפות וזמינות וחשוב מכך – על נזילותם של הגבולות שהפרידו בין החלופות הללו".

תהליך חדרת הזמן הממוצע היה אם כן ארוך, וישניצר משרטט בהרחבה ובקפדנות, אך ללא הכבדה בפרטים, תמונה מרתקת של תהליך שיינוי איטי ומגוון שהכיל בתוכו כמה וכמה מערכות זמן, ידע ומחשבה. הוא מראה כיצד היו המערכות הצבאיות, בתי הספר ומערכת החינוך, משרדי הממשלה, המרחב העירוני, שעות הלילה ועולם התחבורה לאתרים שבתוכם התעצבו הדפוסים החדשים של מערכות הזמן. כך למשל התמרונים הצבאיים המדויקים התבססו על הסדר והדיוקנות של השעון המכני והזמן הממוצע, או כדברי אחת החוברות שראתה אור ב-1806 ומסבירה את חשיבותו של צבא "ההסדר החדש" (נזאם י ג'דיד): "השורות האחוריות [של החיילים] מקבילות באופן מושלם לאלה שבחזית וכולן אותו מספר של חיילים... כך שבשעת הצורך כולם פונים בדיוק מרבי, כמו שעון".

גם ילדים במערכת החינוך העותמאנית החדשה נדרשו לעמוד במערכת זמנים של שיעורים מוגדרים, מערכת שיצרה סדר וארגון אך גם מישמעה את הילדים והמורה והפכה את המרחב הפדגוגי למערכת שפיקחה על המרחב והזמן של התלמידים. יצירת יחידות זמן תחומות בזמן לשיעורים ולהפסקות, הפרדה בין מרחבים שונים לפי אופי הפעילות ושימוש בעונשים ובעודים כמו פעמון העצימו את תחושת הסדר והשליטה. במקרה אחד התברר כי מורה להיסטוריה "ביזבז זמן על עיסוק